

Ahmed Mahmūd Subhî'nin Hayatı, Eserleri ve İslam Düşüncesine Katkısı

Ahmad Mahmoud Subhi's Life, Works and Contribution to Islamic Thought

İrfan KARADENİZ

Arş. Gör., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Bölümü,
Rize/Türkiye

Res. Assit., Recep Tayyip Erdogan University Faculty of Divinity, Department of Islamic Philosophy,
Rize/Turkey

irfan.karadeniz@erdogan.edu.tr | orcid.org/0000-0003-2126-8973

DOI: 10.47425/marifetname.vi.988846

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 31 Ağustos / August 2021

Kabul Tarihi | Accepted: 15 Kasım / November 2021

Yayın Tarihi | Published: 30 Aralık / December 2021

Atıf | Cite as

Karadeniz, İrfan. "Ahmed Mahmūd Subhî'nin Hayatı, Eserleri ve İslam Düşüncesine Katkısı [Ahmad Mahmoud Subhi's Life, Works and Contribution to Islamic Thought]". Marifetname. 8/2 (Aralık/2021), s. 757-786.

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iThenticate aracılığıyla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
This article, has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright ©

Published by Siirt University Faculty of Divinity. Siirt/Turkey.

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/marifetname>

mail: sifdergisi@gmail.com

Ahmed Mahmūd Subhî'nin Hayatı, Eserleri ve İslam Düşüncesine Katkısı

Öz: Tarihsel süreç içerisinde disiplinlerarası çalışma yapmanın önemi sosyal bilimlerin tamamında kabul görmüş ve artık yadsınamayacak bir olgu haline gelmiştir. İslam düşünce tarihi de kuşkusuz böyle bir çalışma için çok verimli bir alan olarak görülebilir. Zira birçok farklı disiplin tarihsel oluşum sürecini aynı noktadan başlatır, tarihsel olarak ortak bir anlatı üzerine kurgulanır. Disiplinlerarası okuma bu açıdan en çok İslam düşüncesinin sacayakları olarak ifade edebileceğimiz usûl-ı fıkıh, kelâm, felsefe ve tasavvuf bağlamında işlevsel olabilir. Bu çerçevede, çalışmamızda Mısırlı düşünür ve akademisyen Ahmed Mahmūd Subhî'yi prototip olarak belirledik. Nitekim Subhî bütüncül bir İslam düşüncesi algısıyla ön plana çıkan bir yaklaşıma sahiptir ve söz konusu fikri inşa edebilecek metinler üretmiştir. Subhî'nin düşünme tarzını bağlı bulunduğu bir gelenekle veya hoca-talebe ilişkisi içerisinde inşa edebiliriz. Bunun için yapılması gereken hayatı ve eserlerine derinlemesine bir bakış atmaktır. Bu tür bir inceleme Subhî'nin ilmi metodunu anlamamızda anahtar işlevi görecektir. Bu çalışmanın nihai gayesi İslam düşüncesine dair sağlıklı ve doğru yorumlar yapabilmek için farklı disiplinleri temele almanın önemini vurgulamaktır. Bir iddia olarak dile getirdiğimiz bu husus, Subhî'nin metinlerindeki fikirleriyle tecessüm ettirilecek ve somut bir yapıya dönüştürülecektir.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, Ahmed Mahmūd Subhî, Disiplinlerarasılık, İslam Düşüncesi, Kavram Analizi, Tümevarım, Tümdengelim, İndirgemecilik.

Ahmad Mahmoud Subhî's Life, Works and Contribution to Islamic Thought

Abstract: In the historical process, the importance of doing interdisciplinary work has been accepted in all social sciences and has become an undeniable phenomenon. The history of Islamic thought can undoubtedly be seen as a very fertile field for such a study. It is because many different disciplines start the historical formation process from the same point. In other words, they are historically constructed on a common narrative. In this respect, interdisciplinary reading can be most functional in the context of usûl-ı fıkıh, kalam, philosophy and mysticism, which can be expressed as the pillars of Islamic thought. In this framework, we have identified Ahmed Mahmūd Subhî, the Egyptian thinker and academician, as a prototype in our study. As a matter of fact, Subhî has an approach that stands out with a holistic perception of Islamic thought and has produced texts that can build the idea in question. We can build Subhî's way of thinking with a tradition he abides by or in a teacher-student relationship. What is needed for this

is to take an in-depth look at his life and works. Such a study will serve as the key to our understanding of Subhi's scientific method. The ultimate aim of this study is to emphasize the importance of taking different disciplines as a basis in order to make healthy and correct interpretations of Islamic thought. This issue, which we have expressed as a claim, will be embodied by Subhi's ideas in his texts and turned into a concrete structure.

Keywords: Islamic Philosophy, Ahmad Mahmoud Subhi, Interdisciplinarity, Islamic Thought, Concept Analysis, Inductive Method, Deductive Method, Reductionism.

Giriş

İslam düşüncesi üzerine yapılan birçok çalışma ve bir o kadar araştırmacı düşünülürken Ahmed Mahmûd Subhî [ö. 2004] gibi Türk akademiasında çok fazla tanınmayan birisini çalışma konusu yapmanın gerekçesi haklı olarak sorulabilir. İslam düşüncesine bütüncül ve disiplinlerarası okumayla yaklaştığı için Subhî, incelememizin konusu olmuştur.

Subhî'nin hayatı, eserleri ve İslam düşüncesine katkısını inceleyeceğimiz bu araştırmada yeni ufuk ve bakış açılarının neşet etmesine ön ayak olmayı umut ediyoruz. Her bir disiplinin müstakil olarak bağımsızlığını ilan etmesi birçok alanın kendisini daha öncelikli ilim olarak görmesine sebep olmuştur. Nitekim İslam düşünce geleneğindeki eşref-i 'ulûm tartışmaları bunun en bariz tezahürlerindedir. Dolayısıyla bu kısır döngüyü sonlandıran bir nazar ile İslam düşüncesinin meselelerine bakan Subhî önemli bir düşünür olarak karşımıza çıkar.

Subhî'nin ilmî üslûbunda önce çıkan birçok husus vardır. Bunlardan biri, İslam düşüncesinin belirli disiplinler özelinde okunması ve yorumlanmasına karşı olan tavrıyla indirgemeci tutumlara karşı olan tavrıdır. İkincisi kavramların izini farklı sahalardan hareketle sürmesi ve kavram analizini metodunu kullanmasıdır. Subhî'yi değerli kılan bir diğer nokta eserleri dikkatle tetkik edildiğinde ortaya çıkan iki kavramda kendini gösterir: Tümevarım ve Tümdengelim. Bu iki metodu kullanarak İslam düşüncesine dair doğru bir okuma gerçekleştirmenin mümkün olduğunu göstermeye yönelik gayretinden ötürü Subhî nazarı dikkatimizi celbetmiştir. Aslında İslam düşüncesinin mebdeleri olarak görülmesi elzem olan sahaları, sanki biri

diğerinin mukâbili imiş gibi değerlendiren yaklaşımlar Subhî'nin zaman zaman doğrudan zaman zaman da zımnen eleştirilerine maruz kalır. İşte Subhî tarafından dile getirilen bu tenkitler daha çok tümdengelim metodu ileecessüm eder.

Bu çalışmada Subhî'nin ilmî üslûbu, farklı eserlerinden ve problem sahalarından örnekler verilerek incelenecektir. Ancak Türk akademiasında çok tanınmaması hasebiyle evvelâ Subhî'nin hayatı ve eserlerine değinilecektir.

1. Hayatı

İslam düşüncesi üzerinde Zekî Necip Mahmûd, Ali Sâmî en-Neşşâr, Abdurrahman Bedevî, İbrahim Medkûr, Mahmûd Kâsım gibi önemli isimler hatırı sayılır düzeyde yayın yapmışlar ve bu saha üzerinde çalışma yapan neredeyse herkes için birer başvuru merci haline gelmişlerdir. Ahmed Mahmûd Subhî onlar kadar bilinmese de ortaya koyduğu muhtelif eserlerle en az onlar kadar hatırlanmayı hak etmektedir.

Ahmed Mahmûd Subhî 1928 yılında İskenderiye şehrinde dünyaya gelmiş, 2004 yılında vefat etmiştir. İskenderiye'deki Abbasi Ortaokulunda öğretmenlik, felsefe alanında yüksek lisans, İskenderiye Üniversitesi Edebiyat Fakültesi felsefe bölümünde İslam felsefesi profesörü ve bölüm başkanı olarak görev yapmıştır. 1976 yılında Üniversite'nin teşvik ödülüne layık görülmüştür. Daha sonra vefat ettiği 2004 senesine kadar Libya, Yemen ve Kuveyt gibi Arap dünyasındaki birçok ülkede farklı üniversitelerde çalışmıştır. Ali Sâmî en-Neşşâr'ın öğrencilerinden olan Subhî'nin, hocası ile birlikte İslam düşünce mirasının temsilcilerinden olduğu sünnî ve Şii otoriteler tarafından kabul edilir.¹

Subhî; kelâm, felsefe ve mezhepler tarihi alanlarında ihtisas yapmıştır. Disiplinlerarası çalışma yapmanın önemini, neşrettiği eserlerinde göstermiştir. Subhî, Türkiye'de daha çok Mu'tezile², Eş'ârîye³ ve Zeydiy-

1 Züheyr Gazzâvî, "et-Tiyârü'l-istirdâdî'l-felsefiyyî'l-mısıriyyi ve dirâsetü'ş şî'ati'l- imâmiyye isnâ 'aşeriyye", *Mecelletü'l-minhâc* 2 (1996), 77.

2 İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006).

3 İrfan Abdülhamid Fettâh, "Ebü'l-Hasan Eş'ârî" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995).

ye⁴ üzerine yazdıklarıyla bilinir ve bu eserlerine atıf yapılır. Subhî'nin bu konular dışında ayrıca felsefe, kelâm ve tasavvuf üzerinden ahlâkî ele aldığı *el-Felsefetü'l-ahlâkiyye fi fikri'l-İslâm el-'akliyyûn ve'z-zevkiyyûn evi'n-nazar ve'l-'amel* isimli doktora tezi de ahlâk felsefesi çalışanların dikkatini çekmiştir.⁵ Bu tezin giriş kısmı ilk olarak 1997 yılında Erzurum'da yerel bir dergide yayınlamıştır.⁶ Bu çalışmanın akabinde Subhî'ye ilk yer veren ismin Harun Anay olduğunu söyleyebiliriz. Anay İslam düşüncesi üzerine hazırlamış olduğu büyük emek mahsülü olan bibliyografya çalışmalarında Subhî'ye ve bazı eserlerine yer vermiştir.⁷

Meyhûb'un ifadesiyle Subhî denilince kadîm geleneğin en önemli temsilcilerinden biri akla gelir. Aynı zamanda Subhî asrın diliyle gelenek içerisinde yaşayan problemleri çözebilmek için kelâm ilmine yenilikçi fikirlerle yaklaşmıştır.⁸

Subhî yukarıda işaret edilen eserlerinin yanı sıra oldukça münbit bir düşünürdür. Aşağıda künyeleri verilen eserlerin sadece isimleri bile Subhî'nin çok yönlülüğüne işaret eder.

2. Eserleri⁹

2.1. Kitap

Subhî'nin münevver portresinin en net görüleceği yer, şüphesiz kitaplarıdır. Ancak kaleme aldığı eserlerindeki kronolojik sıra Subhî hakkındaki değerlendirmelerimizi daha doğru kılacak bir bakış açısı verme im-

⁴ Yusuf Gökalg, "Zeydiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013).

⁵ Hümeyra Özturan, "İslâm Ahlâk Çalışmalarının Dünü ve Bugününe Dair Bir İnceleme", *İslam Ahlak Literatürü Ekoller ve Problemler*, ed. Ömer Türker, Kübra Bilgin (İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım, 2016), 14.

⁶ Ahmed Mahmûd Subhî, "İslam Düşüncesinde Ahlâk Felsefesi", çev. Nadim Macit, *Düşünce ve Kültür Dergisi* 1 (1997), 55-69.

⁷ Harun Anay, "Çağdaş Arap Düşüncesi Üzerine", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 10 (2001), 70; Harun Anay, "İslam Düşüncesi ve Batı Felsefesiyle İlgili Arapça Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 10 (2001), 294.

⁸ Seyyid Abdüssettâr Meyhûb, *Haulâi'l-müsakkafûn ve fikrubumu'l-islâbi* (Santa Anita: Mektebetü's-sikâfeti'd-diniyye, 2018), 48-49.

⁹ Subhî'nin matbu ve elektronik olarak ulaşabildiğimiz tüm eserlerinin muhtevaları hakkında genişçe bilgi vermeye çalıştık. Ulaşamadığımız metinlerin sadece künye bilgilerini vermekte yetindik.

kanını taşımamaktadır. Zira eserlerinin taalluk ettiği sahalara muhtelifdir. Şayet aynı konu üzerinde yazdığı metinler olsaydı, zaman içerisinde nasıl bir yorum farklılığına gittiğini görebilirdik. Dolayısıyla çalışma boyunca kronolojik bir sıralamayı takip etmeksizin künye-muhteva bilgileri paylaşılacaktır.

Üçleme şeklinde kaleme alınan aşağıdaki ilk üç eser, Subhî'nin farklı eğilimlere sahip Müslüman fırkaları bütüncül bir sistem içerisinde ele alma çabasının ürünüdür:

*Fi 'ilmi kelâm: Mu'tezile*¹⁰

Subhî bu eserine kelâm ilminin tanımı, konuları, isimlendirilmesi ve doğuşunda etkili olan faktörler ile başlar. Akabinde beş ilkeyi ve Mu'tezilî düşüncenin doğduğu, olgunlaştığı ve en önemli temsilcileri ile son dönemini izah eder. Nihayet Mu'tezile düşüncesinin rolü başlığında genel değerlendirmeler ile eseri hitama erdirir. Eserin başında okuyucuya Müslüman fırkalar karşısında kazandırmak istediği bakış açısını maddeler halinde zikretmektedir. Subhî'nin zikrettiği bu hususlar özelde bu eser hakkında bilgi verirken genelde ise O'nun İslam düşüncesinde takip ettiği metotlara dair birçok şey söylemektedir. Bu noktaya, 'Subhî'nin İslam Düşüncesine Katkısı' başlığı altında ayrıntılı bir şekilde değineceğiz.

*Fi 'ilmi kelâm: Eş'ariyye*¹¹

Eser, İslam düşüncesi ve Eş'arilik başlıklı bir giriş yazısıyla başlar. Burada hicri dördüncü asırda İslam medeniyetinin özellikleri, kelâm ilminin gelişimi ve Eş'ariliğin rolü, önde gelen Eş'arî düşünürler ve Eş'ariliğin doğuşunda etkili olan amiller anlatılarak genel bir çerçeve çizilir. Eş'arî düşünürler bu ekolün doğuşu ve şekillenişinde, kâmil bir inanç sistemine dönüşünde, felsefî kelâm ilminin oluşumunda rol alanlar şeklindeki bir sistem içerisinde anlatılır. Bu tarz bir kurgu hangi düşünürün Eş'ariliğe nasıl katkı yaptığını göstermesi açısından oldukça değerlidir. Subhî İslam düşüncesinin gerilemesinde Eş'ariliğin rolü başlığıyla eserini sonlandırır.

¹⁰ Ahmed Mahmûd Subhî, *Fi 'ilmi kelâm dirâsetün felsefiyyetün li ârâi'l-firaki'l-İslâmiyyeti fi usûli'd-din: Mu'tezile* (Beyrut: Dâru'n-nahdati'l-'arabiyye, 1985).

¹¹ Ahmed Mahmûd Subhî, *Fi 'ilmi kelâm dirâsetün felsefiyyetün li ârâi'l-firaki'l-İslâmiyyeti fi usûli'd-din: Eş'ariyye* (Beyrut: Dâru'n-nahdati'l-'arabiyye, 1985).

*Fi 'ilmi kelâm: Zeydiyye*¹²

Birden fazla baskısı yapılan bu eser ayrıntılı bir şekilde Şîa'nın bir fırkası olan Zeydiyye mezhebini anlatır. İlk bölümde, Şîû düşüncesinin doğuşu ve Şîû fırkaları izah edilmekte ve 'neden diğer sahabenin değil de Hz. Ali'nin taraftarları olmuştur?' sorusu cevaplandırılır. İkinci bölüm İmam Zeyd, Zeydiyye fırkaları ve İmam Zeyd'e tabi olanlar, istişhad ve cihad imamları gibi konuları kapsar. Üçüncü bölüm yönetime karşı çıkma savunucuları (hurûc 'ale's-sultân) ve devlet kuranları konu edinir. Kitapta daha sonra gelen bölümlerde sırasıyla Zeydiliğin Mu'tezili taraftarları, Zeydiliğin Mu'tezili muarızları, Ehl-i Sünnet'e karşı açık fikirli Zeydî eğilimler konuları işlenir. Eserin sonuç kısmında lehinde ve aleyhinde ifade edilenlerle birlikte Zeydiyye mezhebi ele alınır. Subhî modern dönemde Zeydiyye'nin yaşadığı fikrî krizlerden ve Zeydî imamlar silsilesinden bahsederek kitabını bitirir.

*Fikretü'l-imâme 'inde's-şî'a el-isnâ 'aşeriyye*¹³

İskenderiye Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde 1962 yılında Ali Sâmî en-Neşşâr'ın danışmanlığında hazırladığı yüksek lisans tezidir. 499 sayfadır.¹⁴ Subhî'nin bu tezi benzer bir isimle *Nazariyyetü'l-imâmiyye ledâ eş-şî'ati'l-isnâ 'aşeriyye tabli'lün felsefiyyetün li'l-'akide* başlığı altında daha sonra bir yayınevi tarafından basılmıştır.¹⁵ Subhî bu metinde Şîû düşüncesinin en temel kavramı sayılan imâmiyye teorisini ve aynı zamanda inanç esasını felsefi bir analizle inceler. İlk bölümde Şîa ve İmâmiyye teorisi, Müslümanlara göre dinî siyaset, Ehl-i sünnet ve Şîa'da imâmet kavramı etrafında ele alan Subhî, peygamberin siyasi şahsiyeti başlığıyla ilk bölümü sonlandırır. İkinci bölüm, on iki imam Şîa'sında imâmet mefhumu, imâmetin Allah tarafından vacip oluşu, imamın masum olması gerektiği, imamın ilmi, en faziletli olanın imam olması gerektiği, imamın marifetinin gerekli olması gibi konuları içerir. Üçüncü bölüm Hz. Ali etrafında oldukça kritik bazı

¹² Ahmed Mahmûd Subhî, *Fi 'ilmi kelâm dirâsetün felsefiyyetün li 'arâi'l-fıraki'l-İslâmiyyeti fi usûli'd-din: Zeydiyye* (Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-'arabiyye, 1991).

¹³ Ahmed Mahmûd Subhî, *Fikretü'l-imâme 'inde's-şî'a el-isnâ 'aşeriyye* (Kâhîre: İskenderiye Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1962).

¹⁴ Anay, "İslam Düşüncesi ve Batı Felsefesiyle İlgili Arapça Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri", 294.

¹⁵ Ahmed Mahmûd Subhî, *Nazariyyetü'l-imâmiyye ledâ eş-şî'ati'l-isnâ 'aşeriyye tabli'lün felsefiyyetün li'l-'akide* (Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-'arabiyye, 1991).

sorulara hasredilmiştir: ‘Kur’an Ali’nin imametine işaret eder mi? Peygamber Ali’ye vasiyet etmiş midir?’ Bunların yanı sıra eser, Ali’nin kişiliği ve Şia’nın inanç kuralları ile Ali’nin ilkeleri arasında mukayeseyi konu edinir. Dördüncü bölümde on iki imamın silsilesi anlatılır. Son bölümde Subhî imamet fikrini İslami birçok fırka ve saha içerisinde mukayeseli bir şekilde ele alarak kitabını hitama erdirir.

*el-Felsefetül-ahlâkiyye fi fikri’l-İslâm el-‘akliyyûn ve’z-zevkiyyûn evi’n-nazar ve’l-‘amel*¹⁶

Subhî’nin Ali Sâmi en-Neşşâr’ın danışmanlığında tamamladığı doktora tezidir. Birçok baskısı yapılan eser ahlâk felsefesi bağlamında kalem oynatan müelliflerin kayıtsız kalamadığı önemli bir eserdir. Eseri mühim kılan birçok noktanın var olduğunu söylemek gerekir. Meryem Attâr’ın ifadesiyle eser İslâm’da felsefi ahlâk düşüncesini doğru bir şekilde ele alan en kapsamlı metindir.¹⁷ Subhî bu eserinde klasik ahlâk felsefesi anlatımının ötesine geçer. İslâm düşüncesinin temel dinamikleri dediğimiz kelâm, felsefe ve tasavvuf üzerinden farklı bir ahlâk felsefesi okuması yapar. Bu okuma disiplinlerarası çalışmayı 1970’li yıllarda yapmış olması sebebiyle mühimdir. Eserin kaynaklarına girildiğinde İslâm düşüncesinin klasiklerinin yanı sıra psikoloji ve psikanaliz gibi modern disiplinlerin klasiklerine de başvurulduğu görülür. Ayrıca Aristocu anlamda bir ahlâk felsefesinden ziyade klasik kelâm ve tasavvuf kitaplarındaki meseleleri detaylı bir şekilde inceleyerek alternatif bir ahlâk felsefesi inşa etme çabası dikkate değerdir.

*et-Tasavvuf icâbiyyatuhu ve selbiyyâtuhu*¹⁸

Müspet ve menfi yönleriyle tasavvuf isimli bu kitap Subhî’nin daha önce

¹⁶ Ahmed Mahmûd Subhî, *el-Felsefetül-ahlâkiyye fi fikri’l-İslâm el-‘akliyyûn ve’z-zevkiyyûn evi’n-nazar ve’l-‘amel* (Kâhire: Dâru’l Ma’ârif, 1983). İlgili eser bu çalışma hakem değerlendirme sürecinde iken Türkçe’ye tercüme edilmiştir. Bk. Ahmet Mahmut Suphi, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk Felsefesi*, ed. Muammer İskenderoğlu, çev. Abdurrahman Harbi vd. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021).

¹⁷ Mariam al-Attar, *Islamic Ethics: Divine Command Theory in Arabo-Islamic Thought* (New York ; London: Routledge, 2010), xix. Krş. Meryem Attar, *İslâm Ahlakı İslâm Düşüncesinde İlahî Emir Teorisi*, ed. Muammer İskenderoğlu, çev. Enver Şahin vd. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019), 25.

¹⁸ Ahmed Mahmûd Subhî, *et-Tasavvuf icâbiyyatuhu ve selbiyyâtuhu* (Kâhire: Dâru’l Ma’ârif, 1984).

aynı isimle yayımlanmış olduğu bir makalenin genişletilmiş şeklidir.¹⁹ Eser giriş, üç bölüm ve sonuç şeklinde kurgulanmıştır. İlk bölümde İslam'da tasavvufun ortaya çıkışı hakkındaki karışıklıklar, ikinci bölümde kelimcilerin tasavvufa karşı olan tepkileri ele alınır. Son bölüm ise tasavvufu genel olarak diğer insani düşüncenin tezahürlerinden, özel olarak da İslami tezahürlerden ayıran şeylerin ne olduğu hakkındadır.

İmâmu'l-müctehid Yahya b. Hamza ve ârâubu'l-keîâmîyye ²⁰

Subhî, Zeydilik ve Yemenilik arasında bir şahsiyet olarak tanımladığı yaşadığı dönemi, hayatını ve eserlerini eserin giriş kısmında verir. Yahya b. Hamza'nın, keîâmî görüşlerini olumlu, eleştirel ve amelî olmak üzere üç açıdan ele alır. Olumlu yön başlığı altında, ilahiyat, nübüvvet, imamet, Esmâ-ahkâm ve uhrevî konuları; eleştirel yönde kafir sayılan fırkalara ve diğer dinlere dair görüşleri; amelî yönde ise emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i 'ani'l-münker ve ahlâk konuları incelenir.

Fi Felsefeti't-târih ²¹

Subhî bu eserini iki bölüm şeklinde kurgulamıştır. İlk bölümde öncelikle tarihe dair idealist, pozitivist, tarihsel ve natüralist yaklaşımlardan bahseder. İdealist ve pozitivist yaklaşımları savunanların delillerini öne sürer, iki yaklaşım arasında mukayese yapar ve orta bir yolun varlığına işaret eder. O idealist ve pozitivist yaklaşımın felsefî arka planına dair genel bir çerçeve çizmektedir. 'Tarih dediğimiz olguyu meydana getiren şahıslar mı yoksa medeniyetler midir?' sorusunu müstakil bölümler halinde inceler. Tarih hakkında yapılan değerlendirmelerin objektif veya ahlâkî olup olmadıklarını bahis mevzuu eder. Tarihsel yaklaşım da dahil olmak üzere eserdeki tüm konular temsilcileriyle izah edilir. Eserin ikinci bölümünde tarih felsefesi hakkındaki anlatılara yer verilir. Medeniyetlerin rolü üzerinden tarih felsefesi yapan İbn Haldûn ve Giambattista Vico'nun görüşleri zikredilir. İlahî inayet ve insanın filleri konularını tarih felsefesi bağlamında öne çıkan temsilcileriyle tartışır. Tarih felsefesinin boyutları Hegel'de metafizik

¹⁹ Ahmed Mahmûd Subhî, "et-Tasavvuf icâbiyyatuhu ve selbiyyâtuhu", *Mecelletü 'âlemi'l-fikr* 6/2 (1975), 15-60.

²⁰ Ahmed Mahmûd Subhî, *İmâmu'l-müctehid Yahya b. Hamza ve ârâubu'l-keîâmîyye* (Kâhire: Dârü'n-nahdati'l-'arabiyye, 1990).

²¹ Ahmed Mahmûd Subhî, *Fi Felsefeti't-târih* (Kâhire: Müessesetü's-sikâfeti'l-câmi'iyye, 1975).

yön, Marks ve Engels'de iktisadî yön, Spengler'de biyolojik yön, Toynbee'de dinî medeniyetler yönü şeklindeki başlıklar etrafında incelenir. Subhî bu eseriyle ilgili daha sonra akademik bir dergide yayınlanan bir röportaj da vermiştir.²²

*Fi Felsefeti't-tıp*²³

Subhî, Mahmûd Fehmî Zeydân ile ortak kaleme aldıkları tıp felsefesi isimli bu eserde adeta felsefenin gücünü göstermeye çalışır. 1993 yılında yayımlanan bu eser üç bölüm ve bazı klasik eserlerin yer aldığı ekler bölümünden ibarettir. İlk bölümde, felsefî bir bakış açısıyla antik ve modern tıp arasında bir değerlendirme yapılır. Burada kadîm tıbbın aslında felsefî bir sistem içerisinde olduğu ve modern deneysel tıbbın felsefî bir ekolü takip ettiği iddia edilir. İkinci bölüm, Yunan ve İslam tıbbının çeşitli açılardan mukayese edildiği bir bölümdür. Tıp felsefesi tıbbî ahlâk isimli üçüncü bölümde, tıp ve sağlık felsefesi, sağlık ve hastalığın anlamları, tıp ilminin nasıl ilerleyebileceği konuları müzakere edilir. Hastalığın tıbbi olarak teşhisi hakkında vaz edilen teoriler işlenir.

*Ve Hameleha'l-insân: Makâlâtün Felsefiyyetün*²⁴

Subhî'nin, makalelerini derlediği kitap iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde İslam felsefesi, ikinci bölümde ise genel felsefeye dair bahisler vardır. Makaleler başlığı altında bu eserin muhtevasını oluşturan metinlerin ayrıntılı künyeleri verilecektir.

*el-Bahreyn ve'd-da'va Êrân*²⁵

Subhî'nin İskenderiye'de Abbasi Lisesinde öğretmenlik yaptığı dönemde yazdığı bu metin telif olarak ürettiği ilk metindir. Bağdat Üniversitesinde çağdaş Arap Tarihi hocası Mahmûd Ali Dâud esere takdim yazmıştır.

*Cüzûru'l-irhâb fi'l-akîdeti'l-vahhâbiyye*²⁶

Vahhâbi inancında terörün kökenleri isimli eser muhtemelen Subhî'nin ya-

²² Yahya Hamûd - Ahmed Mahmûd Subhî, "Fî Felsefeti't-târîh", *El-Fikru'l-'arabi* 4/28 (1982), 222-233.

²³ Ahmed Mahmûd Subhî - Mahmûd Fehmî Zeydân, *Fi Felsefeti't-tıp* (Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-'arabiyye, 1993).

²⁴ Ahmed Mahmûd Subhî, *Ve Hameleha'l-insân: Makâlâtün Felsefiyyetün* (Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-'arabiyye, 1997).

²⁵ Ahmed Mahmûd Subhî, *el-Bahreyn ve'd-da'va Êrân* (İskenderiyye, 1963).

²⁶ Ahmed Mahmûd Subhî, *Cüzûru'l-irhâb fi'l-akîdeti'l-vahhâbiyye* (b.y.: Dâr'un-nasr, 2008).

rım kalmış bir eseridir. Zira eserin basım yılı 2008 gözükmektedir. Ahmed Subhî Mansûr'un giriş yazdığı ve eserin sonunda yine Mansûr'la yapılan bir röportajın metne dâhil edilmesi de bu konudaki kanaatimizi haklı çıkarır niteliktedir. Eser Vahhâbiliğin dünü, bugünü ve yarını hakkında bilgiler verip Mısır ve Vahhâbilik arasındaki ilişkiyi inceler.

*Hâumu ikraü kitâbiyeh: Muhâveletün li teceddüdi'l-fikri'l-İslâmiyyi*²⁷

1996 yılında neşr edilen eser, Subhî'nin İslam düşüncesine yönelik ıslah çabalarını genel hatlarıyla ortaya koyduğu eseridir.

*Neşetül-fikri'l-felsefiyyi 'inde yunan*²⁸

Hocası Ali Sâmî en-Neşşar ile Subhî'nin ortak olarak kaleme aldıkları eser Yunanda felsefe fikrinin doğuşunu inceler.²⁹

*Fi Felsefeti'l-hadârat: el-Yünâniyye, el-İslâmiyye, el-Ğarbiyye*³⁰

Subhî'nin talebesi Safâ Abdusselâm Ca'fer ile birlikte kaleme aldıkları medeniyet tarihi Yunan, İslam ve Batı üçgeninde yazılmıştır.

*Beyne't-te'rih ve't-tahdis*³¹

Bu metin Subhî'nin *Fi Felsefeti't-târih* isimli eserinin sonuna ilave ettiği aynı başlıklı bir makalenin genişletilmiş ve kitaba dönüştürülmüş şeklidir. Subhî, tarih ve hadis ilimlerini metotlarını mukayese ederek bir inceleme yapar. Bu okuma biçimine akla gelebilecek soruları tahmin eden müellif, geçmişte yaşanmış olayları inceleyen tarih ilmiyle Hz. Peygamberin söz, fiil ve takrirlerini inceleyen hadis ilminin birbirinden farklı olduğunun farkındadır. Zira hadis İslam'a özgü şeylerle irtibat kurarken tarih ise her türlü mekan ve zamanda olagelen şeylerle irtibat kurar. Ancak Subhî konuları açısından değil yöntem açısından bu mukayeseyi yapmaktadır.

*Makâlâtün muhtâratün fi'l-felsefeti'l-İslâmiyyi*³²

²⁷ Ahmed Mahmûd Subhî, *Hâumu ikraü kitâbiyeh: Muhâveletün li teceddüdi'l-fikri'l-İslâmiyyi* (Beirut: Dârü'n-nahdâti'l-'arabiyye, 1996).

²⁸ Ali Sâmî Neşşar - Ahmed Mahmûd Subhî, *Neşetül-fikri'l-felsefiyyi 'inde Yunan* (Beirut: Dârü'n-nahdâti'l-'arabiyye, 1996).

²⁹ Saîd Murâd, "Ali Sâmî Neşşâr", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33/22.

³⁰ Ahmed Mahmûd Subhî - Safâ Abdusselâm Ca'fer, *Fi Felsefeti'l-hadârat: el-Yünâniyye, el-İslâmiyye, el-Ğarbiyye* (Beirut: Dârü'n-nahdâti'l-'arabiyye, 1999).

³¹ Ahmed Mahmûd Subhî, *Beyne't-te'rih ve't-tahdis* (İskenderiyye: Müessesetü's-sikâfeti'l-câmi'iyye, 1975).

³² Ahmed Mahmûd Subhî, *Makâlâtün muhtâratün fi'l-felsefeti'l-İslâmiyyi* (İskenderiyye: Dârü'l-

Subhî'nin bu metni, İslam felsefesi sahasında muayyen problem ve filozoflar hakkında derlemiş olduğu seçme makalelerinden müteşekkil bir diğer eserdir.

*Hel Yu' iddu el-mezhebu'l-vahhâbiyye selefîyyen*³³

70 sayfalık kısa bir metin olan bu eserde Subhî, Muaviye döneminde yaşanan hadiselerden başlayan bir giriş ve üç bölüm şeklinde eserini kur-gulamıştır. İlk bölümde tefsir alanında İbn Abbas'tan fıkıh alanında Ahmed b. Hanbel'den başlayarak selef-i salih hakkında bilgi verir ve gerçek seleflerin özelliklerini zikreder. İbn Abbas'ın tefsirinden örnekler verir. Düşünür ikinci bölümde İbn Teymiyye ve İbn Abdulvehhâb'ın iddiaları ile metotlarını zikreder. Son bölümde ise mescid-i haram alimlerinin verdikleri fetvaları sıralar.

Yukarıda detaylı bir şekilde ortaya konulan eserleri dışında danışmanlığını yaptığı bazı çalışmalara da yer vermenin Subhî'yi ve onun düşünme tarzını ortaya koyma açısından önemli buluyoruz.

2.2. Kitap Bölümü

*İtticahâtü'l-felsefeti'l-İslâmiyye fi'l-vatani'l-'arabi*³⁴

Yukarıda kısmî bir atıf yaptığımız Subhî'nin bu metni, bir kitap bölümü olarak kaleme alınmıştır. Metin, 'Çağdaş Arap Dünyasında Felsefe' isimli kitabın bir bölümü olarak 1987 senesinde Beyrut'ta yayımlanmıştır. Subhî Arap dünyasında felsefenin serencamını anlattığı bu metninde dört aşamalı bir kurgu yapmıştır: İlk aşama I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar XIX. yüzyıl boyunca İslam dünyası üzerindeki Avrupa hâkimiyetinin gelgitlerinin anlatıldığı dönemdir. İkinci aşama I ve II. Dünya Savaşları arasındaki dönem, üçüncü aşama ise 1945-1960 arası dönemdir. Dördüncü aşama 1960-1980 arası dönemdir. Bu kurgunun nihai hedefini metnin içerisindeki şu satırlar en iyi şekilde ifade eder:

Vefâ, 2001).

³³ Ahmed Mahmûd Subhî, *Hel Yu' iddu el-mezhebu'l-vahhâbiyye selefîyyen* (İskenderiyye: y.y., 2004).

³⁴ Ahmed Mahmûd Subhî, "İtticahâtü'l-felsefeti'l-İslâmiyye fi'l-vatani'l-'arabi (1960-1980)", *el-Felsefetü fi'l-vatani'l-'arabiyyi'l-mu'asır*, ed. Ahmed Mâzî (Beyrut: Merkezi Dirâsâti'l-vahdeti'l-'arabi, 1987), 101-119.

“Müslüman ve Arapların ilimlerindeki her bir fikrin yabancı kaynaklı oluşuna bağlayan araştırmalardaki bu kabulün ortadan kalktığını açıklamak ve İslam felsefesi düşüncesindeki araştırmacıların bakışlarını aslı meselelere yönlendirmektir.”

*Dirâsetün nakdiyyetün li ba‘di’l-müşkilâti’l-ke’lâmiyye min manzûri luğaviyyi mantıkiyyin*³⁵

Bu metin, İbn Rüşd üzerine yazdıklarıyla tanınan düşünür ve akademisyen Mahmûd Kâsım’a ithaf edilen bir anma kitabında yer almaktadır. Metnin temel gayesi, İslam düşünce tarihinde kelâm sahasının en temel problemleri denilebilecek haberî sıfatlar, zât-sıfât ilişkisi, kesb teorisi ve insanın fiilleri konularını farklı bir dille ele almaktır. Başlıktan da anlaşıldığı üzere metinde mantikî form şeklinde temayüz eden bu dil, bazı kelâm problemlerine dair eleştirel bir inceleme yapar.³⁶

*Zeki Necib ve İşkâliyyetü’l-asâlet ve’l-mu‘âsara*³⁷

Üstadımız dediği Zeki Necib Mahmûd’un vefatının akabinde kaleme aldığı bu metne Zeki Necib’in iki yönüne işaret ederek başlar: Felsefeyi, aleyhinde birçok olumsuz şeyle anılmaktan kurtarması ve üniversite tedrisine başladığı dönemden bu yana fikrî faaliyetleri etkilemesidir. Metnin devamında Zeki Necib’i özgün ve çağdaş kılan noktalar anlatılır.

*‘Âbdurrahman Bedevî: Feylesüf’l-mütevahhid*³⁸

Subhî, Abdurrahman Bedevî’nin anısına kaleme alınan bu metne, Bedevî’nin mütevahhid bir filozof olduğu iddiasıyla katkı sunmuştur. Metnin ilk satırları Mısır milliyetçiliği yapan iktibas ve ifadelerle doludur. Mustafa Kâmil’in ‘Mısırlı olmasaydım, Mısırlı olmayı isterdim’ sözü buna örnek olarak zikredilebilir. Düşünürümüz dâhî mütefekkirlerin Arap dev-

³⁵ Ahmed Mahmûd Subhî, “Dirâsetün nakdiyyetün li ba‘di’l-müşkilâti’l-ke’lâmiyye min manzûri luğaviyyin mantıkiyyin”, *Mahmûd Kâsım el-İnsân ve’l-feylesüf 1913-1973 Kitâbu’n tizkâri*, ed. Hâmid Tâhir (Kâhire: Mektebetü’l-Angolo el-mısıriyye, 1995), 373-394.

³⁶ Subhî, “Dirâsetün nakdiyyetün li ba‘di’l-müşkilâti’l-ke’lâmiyye min manzûri luğaviyyin mantıkiyyin”, 373.

³⁷ Ahmed Mahmûd Subhî, “Zeki Necib ve İşkâliyyetü’l-asâlet ve’l-mu‘âsara”, *Zeki Necib Mahmûd Müfekkiren ‘Arabîyyen ve râiden li’t-ticâbi’l-‘ilmi’t-tenvîr*, ed. ‘Âtîf el-‘Irâkî (İskenderiyye: Dârü’l-Vefâ, 2001), 151-162.

³⁸ Ahmed Mahmûd Subhî, “‘Âbdurrahman Bedevî: Feylesüf’l-mütevahhid”, *‘Âbdurrahman Bedevî Dirâsetün Mehdâtün*, ed. Ahmed ‘Abdulhalîm ‘Atiyye (Mısır: el-Hey’etü’l-‘amme li kusûri’s-sikâfe, 2002), 141-156.

letlerinin tamamında değil de özellikle Mısır'da doğmuş olmasının kendisini hayrete düşürdüğünü dile getirir. Subhî'ye göre Arap-İslam felsefesinin üstatları zikredilecek olsa Zeki Necip ve Bedevî'yi aşabilecek hiçbir şahıs asla bulunamazdı. Tüm bu bilgilerin ötesinde Subhî, Bedevî'nin filozofluğuna yazdığı metinlere işaret ederek delil getirir.³⁹

*el-Fikrüs-siyâsi fi'l-İslâm beyne'l-mâzi ve'l-hâdir ve tetallu 'ât*⁴⁰

*Mısrü'l-kadim ve neş'etü't-tıb*⁴¹

'Kadım Mısır ve Tıbbın Doğuşu' isimli bu metinde Subhî dört iddiayı ön plana çıkarır: 1] Bütün ilimlerin menşei Yunan'a dayandırma düşüncesi hatalıdır. 2] Tıp kadım Mısırdan doğmuş ve yayılmıştır. 3] Ameliyat, tıbbın en gelişmiş dalıdır. 4] Ameliyat ve anatomi ilimlerinin gelişiminde mumyalamanın rolü vardır.

*Hivâr ma 'a sadık 'ömer 'Âtuf el- 'Irâki Râiden li'l-fikri'l- 'akli't-tenvîri*⁴²

2.3. Makale

*en-Nazariyyâtus-siyâsiyye leda'l-firaki'l-İslâmiyyîn*⁴³

*el-Likâ' beyne'l- 'âlem ve'd-din*⁴⁴

*et-Tasavvuf icâbiyyatuhu ve selbiyyâtuhu*⁴⁵

*'Akîdetü'l-mehdi'l-müntazır min manzûri felsefe*⁴⁶

*İtticahâtü'l-felsefeti'l-İslâmiyye fi'l- 'alemi'l- 'arabi fi'l-karni'l- 'işrin*⁴⁷

³⁹ Subhî, “‘Abdurrahman Bedevî: Feylesüfu'l-mütevahhid”, 142.

⁴⁰ Ahmed Mahmûd Subhî, “el-Fikrüs-siyâsi fi'l-İslâm beyne'l-mâzi ve'l-hâdir ve tetallu 'ât”, *Fuâd Zekerîyyâ Bâhisen ve müsekkafen ve nâkiden: Kitâbun tizkâriyyun*, ed. 'Abdullah Ömer (Kuveyt: Câmi'atu Kuveyt, 1998), 285-321.

⁴¹ Ahmed Mahmûd Subhî, “Mısrü'l-kadim ve neş'etü't-tıb”, *Tevfik Tavil Müfekkiren 'Arabiyyen ve râiden li'l-felsefeti'l-bulkiyye: Bubûsun 'anbu ve dirâsâtün mehdâtün*, ed. 'Âtuf el- 'Irâki (Kâhire: el-Hey'etü'l- 'âmmeli şuûni'l-mutâbii'l-emîriyye, 2004), 195-210.

⁴² Ahmed Mahmûd Subhî, “Hivâr ma 'a sadık 'ömer 'Âtuf el- 'Irâki Râiden li'l-fikri'l- 'akli't-tenvîri”, *'Âtuf el- 'Irâki: Feylesüfen 'arabiyyen ve râiden li'l-itticâhi'l- 'akli't-tenvîri kitâbun tizkâriyyun*, ed. Fuâd Zekerîyyâ (İskenderiyye: Dârü'l-Vefâ, 2002), 93-106.

⁴³ Ahmed Mahmûd Subhî, “en-Nazariyyâtus-siyâsiyye leda'l-firaki'l-İslâmiyyîn”, *Mecelletü 'âlemi'l-fikr* 2 (1993), 133-175.

⁴⁴ Ahmed Mahmûd Subhî, “el-Likâ' beyne'l- 'âlem ve'd-din”, *Mecelletü Kâhire* 6 (1985), 21.

⁴⁵ Subhî, “et-Tasavvuf icâbiyyatuhu ve selbiyyâtuhu”.

⁴⁶ Ahmed Mahmûd Subhî, “‘Akîdetü'l-mehdi'l-müntazır min manzûrin felsefiyyin”, *Mecelletü Kâhire* 81 (1988), 17-20.

⁴⁷ Ahmed Mahmûd Subhî, “İtticahâtü'l-felsefeti'l-İslâmiyye fi'l- 'alemi'l- 'arabi fi'l-karni'l-

*el-Kîmyâ ve Câbir b. Hayyân*⁴⁸

*Asparta*⁴⁹

*Felsefe: Uhtun radi 'a liş-şeri 'a em durretün lidüdin?*⁵⁰

*Hasâisu tabi 'ati't-tasavvuf*⁵¹

*Beyne't-tasavvuf ve 'ilm-i kelâm*⁵²

*Mülâbisâtü't-tasavvuf ve tabi 'atuhu*⁵³

*Nakdu'l-mu 'tezile li'l-felsefeti'l-Yünâniyye*⁵⁴

*el-Hikmetül-ilahiyye fi'l ihtilâf*⁵⁵

*Beyne'l-insân ve'l-hürriyye*⁵⁶

*Heli'l-ahkâmü'l-felsefe burhâniyyetun: Dirâsetün li mevzû ' et-tevfik beyned-dîn ve'l-felsefe*⁵⁷

*Beyne Dimokrâti Atinâ ve Diktâtüri Asparta*⁵⁸

'işrin", *Ve Hameleba'l-insân: Makâlâtün Felsefiyyetün*, ed. Ahmed Mahmûd Subhî (Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-'arabiyye, 1997), 243-270.

⁴⁸ Ahmed Mahmûd Subhî, "el-Kîmyâ ve Câbir b. Hayyân", *Ve Hameleba'l-insân: Makâlâtün Felsefiyyetün*, ed. Ahmed Mahmûd Subhî (Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-'arabiyye, 1997), 231-242.

⁴⁹ Ahmed Mahmûd Subhî, "Asparta", *Ve Hameleba'l-insân: Makâlâtün Felsefiyyetün*, ed. Ahmed Mahmûd Subhî (Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-'arabiyye, 1997), 224-230.

⁵⁰ Ahmed Mahmûd Subhî, "Felsefe: Uhtun radi 'a liş-şeri 'a em durretün lidüdin?", *Ve Hameleba'l-insân: Makâlâtün Felsefiyyetün*, ed. Ahmed Mahmûd Subhî (Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-'arabiyye, 1997), 159-170.

⁵¹ Ahmed Mahmûd Subhî, "Hasâisu tabi 'ati't-tasavvuf", *Ve Hameleba'l-insân: Makâlâtün Felsefiyyetün*, ed. Ahmed Mahmûd Subhî (Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-'arabiyye, 1997), 94-114.

⁵² Ahmed Mahmûd Subhî, "Beyne't-tasavvuf ve 'ilm-i kelâm", *Ve Hameleba'l-insân: Makâlâtün Felsefiyyetün*, ed. Ahmed Mahmûd Subhî (Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-'arabiyye, 1997).

⁵³ Ahmed Mahmûd Subhî, "Mülâbisâtü't-tasavvuf ve tabi 'atuhu", *Ve Hameleba'l-insân: Makâlâtün Felsefiyyetün*, ed. Ahmed Mahmûd Subhî (Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-'arabiyye, 1997), 49-82.

⁵⁴ Ahmed Mahmûd Subhî, "Nakdu'l-mu 'tezile li'l-felsefeti'l-Yünâniyye", *Ve Hameleba'l-insân: Makâlâtün Felsefiyyetün*, ed. Ahmed Mahmûd Subhî (Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-'arabiyye, 1997), 34-37.

⁵⁵ Ahmed Mahmûd Subhî, "el-Hikmetül-ilahiyye fi'l ihtilâf", *Ve Hameleba'l-insân: Makâlâtün Felsefiyyetün*, ed. Ahmed Mahmûd Subhî (Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-'arabiyye, 1997), 15-23.

⁵⁶ Ahmed Mahmûd Subhî, "Beyne'l-insân ve'l-hürriyye", *Ve Hameleba'l-insân: Makâlâtün Felsefiyyetün*, ed. Ahmed Mahmûd Subhî (Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-'arabiyye, 1997), 11-15.

⁵⁷ Ahmed Mahmûd Subhî, "Heli'l-ahkâmü'l-felsefe burhâniyyetün: Dirâsetün li mevzû ' et-tevfik beyned-dîn ve'l-felsefe", *el-Feylesüf İbn Rüşd Müfekkiren 'Arabiyyen ve müerriban li'l-felsefe: Buhûsun 'anhu ve dirâsâtün mebdâtü ileyh*, ed. 'Âtıf el-'Irâkî (Kâhire: el-Meclisü'l-'a'la li's-sikâfeti lünceti'l-felsefe ve'l-ictimâ', 1993), 57-88.

⁵⁸ Ahmed Mahmûd Subhî, "Beyne Dimokrâti Atinâ ve Diktâtüri Asparta", *Yusuf Kerim Müfekkiren 'Arabiyyen ve müerriban li'l-felsefe: Buhûsun 'anhu ve dirâsâtün mebdâtü ileyh*, ed. 'Âtıf el-'Irâkî (Kâhire: el-Meclisü'l-'a'la li's-sikâfeti lünceti'l-felsefe ve'l-ictimâ', 2004), 199-215.

*Nahvu 'ilm-i kelim cedid: Dirâsetün nakdiyyetün li ba'di'l-müşkilâti'l-kilâsikiyye*⁵⁹

*Bahsun tekviniyyun fiş-şahsiyye: Ahdâsu't-tufûle*⁶⁰

*Ba'du Cevânibi't-tecdid fi'l-fikri'l-İslâmî*⁶¹

*İbnu'l-vezîr ve difâ'uhu 'an ehli'l-hadis*⁶²

*Beyne'l-felsefeti ve't-tıb*⁶³

2.4. Çeviri

*Fecrül- 'ilmi'l-hadis el-İslâm*⁶⁴

Tobby E. Huff'un *The Rise of the Early Modern Science, Islam, China and the West* isimli eserini ilk olarak Subhî tercüme etmiştir. Daha sonra Mahmûd Ğusfûr tarafından yeniden tercüme edilip basılmıştır.

2.5. Tez

Kitap başlığı altında Subhî'nin yüksek lisans ve doktora tezlerine değinildiği için bu başlıkta Subhî'nin danışmanlığını yaptığı çalışmalar hakkında bilgi verilecektir.

*Ebû Hanîfe en-Nu'mân ve ârauhul-keâmîyye*⁶⁵

Subhî'nin danışmanlığını yaptığı bu tez, İskenderiye Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü İslam Felsefesi sahasında 1999 yılında Şemsüddin Muhammed Abdullatif isimli öğrencisine yaptırdığı bir yüksek lisans tezidir. Ebû Hanîfe'nin kelâmî görüşlerinin ele alındığı çalışma altı bölümden müteşekkildir. İlk bölümde hayatı, eserleri, hocaları, öğrencileri

⁵⁹ Ahmed Mahmûd Subhî, "Nahvu 'ilm-i kelim cedid: Dirâsetün nakdiyyetün li ba'di'l-müşkilâti'l-kilâsikiyye", *Mecelletül-cem'iyeti'l-misriyye* 1 (1992), 23-61.

⁶⁰ Ahmed Mahmûd Subhî, "Bahsun tekviniyyun fiş-şahsiyye: Ahdâsu't-tufûle", *Mecelletü 'ilmu'n-nefs* 6/2 (1951), 233-251.

⁶¹ Ahmed Mahmûd Subhî, "Ba'du Cevânibi't-tecdid fi'l-fikri'l-İslâmî", *Mecelletü külliyyeti'l-âdâb* 5 (1973), 51-80.

⁶² Ahmed Mahmûd Subhî, "İbnu'l-vezîr ve difâ'uhu 'an ehli'l-hadis", *Mecelletü külliyyeti'l-âdâb* 3 (1981), 203-218.

⁶³ Ahmed Mahmûd Subhî, "Beyne'l-felsefeti ve't-tıb", *El-Fikru'l-'arabi* 12/63 (1991), 14-45.

⁶⁴ Tobby E. Huff, *Fecrül- 'ilmi'l-hadis el-İslâm, es-Sin, el-Ğarb*, çev. Ahmed Mahmûd Subhî (Kuveyt: el-Meclisül-vatanî li's-sikâfeti ve'l-fünûn ve'l-âdâb, 1997).

⁶⁵ Şemsüddin Muhammed Abdullatif, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân ve ârauhul-keâmîyye* (Beirut: İskenderiye Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1999).

ve Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönemdeki ilmî muhît ile kültür konularına yer verilir. İkinci bölümde Ebû Hanîfe'nin kullandığı metotlar üzerinden genel ilmî yaklaşımı ortaya koyulur. Daha sonraki bölümlerde sırasıyla zat-sıfat, cebr ve ihtiyar, nübüvvet ve iman konuları işlenir. Son olarak Ebû Hanîfe'nin İslâmî firkalara dair nasıl bir konumu olduğu izah edilir.

*el-İlâbiyyât 'inde müfekkiri'ş-şi'ati'l-İsma'iliyye fi'l-karneyni'r-râbi' ve'l-hâmisi'l-hicriyeyn*⁶⁶

Subhî'nin Abdülfettâh Ahmed Celal ile birlikte danışmanlığını yaptığı bu tez Şii düşünürler üzerinden ilahiyat konularını inceleyen bir doktora tezidir.

*Âliyâtü'l-'almeneti ve betru'z-zâti'l-insâniyye*⁶⁷

'Sekülerleşme Mekanizmaları ve İnsânî Özün Yok Oluşu' isimli çalışma, Subhî'nin Muhammed Kâsım ile danışmanlığını birlikte yürüttüğü doktora tezidir. Beyrut Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü alanında Hişam Hüseyin Yunus tarafından hazırlanan tez 2002 yılında savunulmuştur.

2.6. Hakkında Yapılan Çalışmalar

*Subhi Ahmed' Siretün Fikriyyetün ve nümüzecu li's-sıdk fi'l-hayâti ve'l-felsefeti*⁶⁸

2016 yılında felsefî yazılar isimli bir dergide neşredilen bu makalede Muhammed Ramazan, Subhî'nin hayat tarzında ve felsefe anlayışında mümtaz bir şahsiyet olduğunu ifade eder. Metinde, Subhî'nin hayatı kısaca anlatılır ve belli başlı eserleri genel hatlarıyla incelenir.

*en-Nüz'atü'n-nakdiyye fi fikri Ahmed Mahmûd Subhi dirâsetün tablîliyyetün nakdiyyetün*⁶⁹

2020 yılında Mansûr Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Lisansüstü Araş-

⁶⁶ Şâdiye Enver Ahmed es-Sıfâtî, *el-İlâbiyyât 'inde müfekkiri'ş-şi'ati'l-İsma'iliyye fi'l-karneyni'r-râbi' ve'l-hâmisi'l-hicriyeyn* (Kâhire: Mansûr Üniversitesi, Doktora Tezi, 1988).

⁶⁷ Hişam Hüseyin Yunus, *Âliyâtü'l-'almeneti ve betru'z-zâti'l-insâniyye* (Beyrut: Beyrut Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002).

⁶⁸ Muhammed Ramazan Bistâvisî, "Subhi 'Ahmed' Siretün Fikriyyetün ve nümüzecu li's-sıdk fi'l-hayâti ve'l-felsefeti", *Evrâkun Felsefiyyetun* 50 (2016), 249-276.

⁶⁹ Ahmed İsâ Yusuf Ali, *en-Nüz'atü'n-nakdiyye fi fikri Ahmed Mahmûd Subhi dirâsetün tablîliyyetün nakdiyyetün* (Kâhire: Mansûr Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020).

türmaları Enstitüsü Felsefe Bölümünde yapılan bu doktora tezi Subhî hakkında yapılan ilk tez hüviyetini taşımaktadır. Ahmed İsa Yusuf Ali tarafından yapılan çalışmanın danışmanlığını Seyyid Muhammed Abdurrahman ve Hişam Ahmed Muhammed yürütmüştür.

Bubûsun ve dirâsâtün felsefiyyetün: Mehdâtü ile'l-Ahmed Mahmûd Subhî ⁷⁰

1997 yılında yayımlanan bu çalışma İskenderiye Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe bölümü ailesinin bir ferdi olan Subhî hakkında yazılmıştır. İthaf, anma ve hatıra kitap literatürüne giren bu tür metinlerde yazarın entelektüel hayata katkısı, düşündürdükleri yazılır. Bu adeta dâr-ı bekâya göçen düşünürlere yapılan son bir görevdir.

Hâulâi'l-müsakkafün ve fikrubumu'l-islâbi ⁷¹

2018 yılında Seyyid Abdüsettâr Meyhûb tarafından kaleme alınan eserde Muhammed Abduh, Zeki Necip Mahmûd, Ahmed Mahmûd Subhî, Fuat Zekeriyya ve Atıf el-İrâkî gibi düşünürlerin yenilikçi görüşleri etraflıca ortaya konulur. Meyhûb'a göre Subhî bazı geleneksel kabullerin altını oyarak bir İslam kültürü ikame edebilmek için kelâm ilminden çıkardığı bir metotla vaka ilmini kuran ve bu ilmin ilk ilkelerini vaz eden kişidir.

Ahmed Mahmûd Subhî Râid et-tecdîd fi fikri'l-İslâm ⁷²

Subhî'nin vefatının ardından 5 yıl sonra 2009 yılında talebesi ve aynı zamanda İskenderiye Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü başkanlığı da yapmış olan Safâ Abdusselâm Ca'fer'in editörlüğünü yaptığı eserdir. Bir anma kitabı olarak yazılan bu tür eserlerin Mısır özelinde bir gelenek haline geldiğini söylemek mümkündür. Subhî'nin kitap bölümü olarak yazmış olduğu metinler ekseriyetle bu tür anma kitapları içerisindedir.

Fi'l-fikri'l-İslâmi'l-muâsır: Makâlâtün Tizkâriyyetün ⁷³

İslam düşüncesini yaptıkları akademik çalışmalarla inşa eden düşünürler için yazılmış bir anma kitabıdır. Mustafa Abdurrâzık, Ali Abdurrâzık,

⁷⁰ Mâhir Abdulkadir Muhammed Ali, *Bubûsun ve dirâsâtün felsefiyyetün: Mehdâtü ile'l-Ahmed Mahmûd Subhî* (Kâhire: Dâru'l-ma'rifeti'l-câmi'iyyeti, 1997).

⁷¹ Meyhûb, *Haulâi'l-müsakkafün ve fikrubumu'l-islâbi*.

⁷² Safâ Abdusselâm Ca'fer (ed.), *Ahmed Mahmûd Subhî Râid et-tecdîd fi fikri'l-İslâm: Kitabün tizkâr li 'ilmi min cevli'r-revâd* (b.y.: el-Hudri li't-tibâ', 2009).

⁷³ İbrahim Muhammed Türkî, *Fi'l-fikri'l-İslâmi'l-mu'âsır: Makâlâtün Tizkâriyyetün* (b.y.: Dâru'l-kütübî'l-kânûniyye, 2009).

Bedevî, 'Âtîf el-'Irâkî ve Subhî genel hatlarıyla fikirleri verilerek tanıtılır. Eserde Subhî'nin de çeşitli konular hakkındaki fikirleri derlenmiştir. Bunların başlıklarını vermekle yetineceğiz: 'Kadın-erkek eşitliği ve İslam'da kadının hakları meselesi', 'İslam medeniyetinde siyasi yönün zayıflığı', 'İslamdaki hukuk düzeni teokratik değildir', 'İslam düşüncesinde din-siyaset ilişkisi', 'İslam siyaset düşüncesinin yenilenmesi mümkün müdür?', 'En erdemli demokratik sistem', 'İslam'ın bakışıyla demokrasi'.

3. İslam Düşüncesine Katkısı

Subhî'ye göre İslam düşüncesine bütüncül bakmak elzemdir. Zira sahih ve cârî yorumlar ancak farklı disiplinlerin gözüyle problemler alanına bakıldığında mümkün olur. Subhî'nin nazarında bu yaklaşım sadece *el-Felsefetül-ahlâkiyye fi fikri'l-İslâm* eseri altında işlenirse de en net bir şekilde burada tetkik edilmiştir, denilebilir. Aynı zamanda eser, tümevarım ve tümdengelim metotlarını uyguladığı birçok eserinden sadece biridir. Subhî bu iki metodu kullanarak ahlâk bahsinde sırasıyla kelâm, tasavvuf ve akabinde uzlaştırıcı ekoller olarak zikrettiği İhvân-ı Safâ ve İbn Miskeveyh'in dahil olduğu felsefe disiplini üzerinden mukayeseli bir okuma ile İslam düşüncesinin bütüncül okunmasının gerekliliğine vurgu yapar.

Subhî'nin bahsi geçen doktora tezini diğerlerinden ayıran yön, hiç şüphesiz disiplinler arası bir okumayla İslam ahlâk düşüncesine yaklaşmasıdır. Bir metot olarak bunu danışman hocası Ali Sâmî en-Neşşâr'dan aldığını söyleyebiliriz. Neşşâr'ın da aynı yaklaşımı kendi hocası Mustafa Abdurrâzık'tan aldığı görülür. Bu üç düşünürün yaklaşımları eserlerine bakıldığında daha net bir şekilde ortaya konulabilir. Sözgelimi Mustafa Abdurrâzık⁷⁴, *Temhîd li târihi'l-felsefeti'l-islâmiyye*⁷⁵ eserinde salt kelâm ve felsefe ile sınırlı kalmayıp usulü fıkıh disiplinini de işin içerisine kattığı bir kurguyla İslam düşüncesini ele alır. Subhî 1960-1980 yılları arasında modern Arap dünyasında felsefenin serüvenini ortaya koyduğu bir yazısında

⁷⁴ Saîd Murâd, "Mustafa Abdurrâzık", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 31/285-286.

⁷⁵ Mustafa Abdurrâzık, *Temhîd li târihi'l-felsefeti'l-islâmiyye* (Kâhire: Lecnetü't-te'lif ve't-tercûme ve'n-neşr, 1944).

Mustafa Abdurrâzık'ın bu metoduna işaret eder. Subhî'ye göre Abdurrâzık, ilmî bir araştırmaya girişmeden önce felsefî bir okumanın ardından fıkıh usûlü ilminin geldiğini ve bu iki ilmin İslâm'daki iki temel ilim olduğunu kabul eder. Nitekim *Tembîd li târihi'l-felsefeti'l-islâmiyye* isimli eserini bu iddialarını ispatlar nitelikte fıkıh usulü, felsefe ve kelâmın da dahil olduğu ekollerin problem ve metotlarıyla mecz ederek yazmıştır.⁷⁶ Kurun'un değindiği üzere Mustafa Abdurrâzık'ın bahsi geçen eseri İslam felsefesinin Batıdaki felsefe anlayışlarından farklı olduğu ve farklı bir şekilde ele alınması gerektiği konusunu işler. Aynı zamanda Abdurrâzık'ın okuması, İslam düşüncesine dair farklı bir paradigmanın var olabileceğini ve inşa edilebileceğini gösterme gayretindedir.⁷⁷

Mustafa Abdurrâzık'ın öğrencisi Neşşâr da hem bütüncül yaklaşımın bir örneğini hem de mukayeseli bir İslam düşünce tarihi okumasını *Menâbicü'l-bahs 'inde müfekkiri'l-İslâm*⁷⁸ isimli eserinde yapar. Burada mantık ilmini Aristocu şekliyle İslam dünyasında kabul etmeyen ve alternatif bir bakış açısı getiren İbn Teymiyye özelinde bir fikir inşa eder. Eserin başından sonuna kadar mantık, kelâm ve usul-i fıkıh kavramlarının mukayeseli ve iç içe kullanımını Neşşâr'ın hocasından kazanmış olduğu perspektifi yansıtır. Dolayısıyla yukarıda işaret ettiğimiz üzere Subhî'nin disiplinler arası bir yaklaşımla ahlâk sahasına eğilmesinin arka planında Mustafa Abdurrâzık ve Neşşâr gibi isimler etrafında şekillenmiş ilmî bir geleneğin varlığı yatar.

Subhî'nin bağlı bulunduğu ilmî geleneği sürdürdüğünü rahatlıkla iddia edebilmemize imkân tanıyan en net metin bahsi geçtiği üzere onun doktora tezidir. Bu çalışmanın ahlâk felsefesi araştırmalarına nasıl bir ufuk kazandırdığını bir başka çalışmaya erteleyerek sadece çalışmada takip ettiği metodun İslam düşüncesine sunduğu katkı üzerinde duracağız.

Subhî'nin en önemli tespitlerinden bir tanesi, 'felsefî ahlâk çalışmalarında İslam düşüncesinin en temel iki ekolü denilebilecek Mu'tezile ve

⁷⁶ Subhî, "İtticahâtü'l-felsefeti'l-İslâmiyye fi'l-vatani'l-'arabi (1960-1980)", 103.

⁷⁷ İsmail Kurun, *İslam Felsefe Taribinin Eleştirel Yeniden-İnşası: İbn Sina Epistemolojisi Örneği* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021), 45-46.

⁷⁸ Ali Sâmî Neşşâr, *Menâbicü'l-bahs 'inde müfekkiri'l-İslâm* (Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-'arabiyye, 1984).

Sûfilerin metinlerinin göz ardı edildiği' gerçeğine dayanır.⁷⁹ Diğer bir ifadeyle Subhî'nin yaptığı şey birbirinden kopuk alanlar olarak gözükene ve müstakil birer disiplin haline gelen tasavvuf, felsefe ve kelâmın esasında iç içe olduğunu gösterme gayretidir. Bu değerlendirmenin felsefi ahlâk araştırmalarına yeni ufuklar ve imkanlar kazandıracağına şüphe yoktur.⁸⁰

Doktora tezinin yanı sıra birçok metninde tekrar tekrar bu tavrı görürüz. Subhî, yetmiş üç fırka görüşünü ispat için ortaya konulan İslam düşüncesindeki çabaların düşüncüyü parçaladığını ve onun bütünlüğünü kaybettirdiğini söyler. Ona göre bu tür çabalar içerisinde yirmi fırka olarak resmedilen Mu'tezile, ittifakla *beş ilke* üzerinde uzlaşmıştır. Dolayısıyla Subhî, sûfilerin de kendi içerisinde farklılıkları olmasına rağmen onları uzlaştıran noktaların varlığının tasavvuf denilen çatıyı inşa ettiğini söyler. Bu durum her İslamî fırka için geçerlidir. Yani bu fırkalar kendi içlerinde ayrıntı sayılabilecek ihtilafları görmezden gelerek genel esaslar üzerinde ittifak ederler.⁸¹ Görüldüğü üzere Subhî İslam düşüncesine bütüncül bir şekilde yaklaşmanın önündeki en büyük engelin fırkalara bölünme olduğunu dile getirir. Meyhûb'un ifadesiyle Subhî düşüncesinde, ihtilaf bir sorun teşkil etmez. Aksine İslam düşüncesine zenginlik verir ve İslam medeniyetini parlak bir medeniyet haline getirir.⁸²

Subhî bütün ayrıntılarıyla düşünürlerin görüşlerine değinmez. Zira problem ve çözüm odaklı meseleye yaklaştığından ayrıntılarda boğulmayı gereksiz bulur. Subhî'nin gayesi sayısız ihtilaf içerisinde asıl meseleyi ıskalamamaktır. Buna örnek olarak sûfi geleneğin belli bir noktayla sınırlandırıldığına işaret eder: 'Bilgi ve özgürlük problemlerinin araştırılmasında bir yer teşkil etmesi gereken sûfilerin görüşleri, İslâm tasavvufunun araştırılması sadedinde gündeme gelen problemlerin ortasında kaybolup gitti.'⁸³ Aynı

⁷⁹ Türkiye'de yapılan bu tür çalışmalara örnek olarak bk. Sami Şekeroğlu, *Mâtürîdî'de Ahlak & Felsefi Bir Betimleme* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010); Abdunnâsır Süt, *Mu'tezile ve Ahlak & Kadı Abdülcebbar Örneği* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016).

⁸⁰ Bu tarz bir kurgu ve muhtevayla ahlâk felsefesi çalışmalarına yeni bir nefes veren örnek bir çalışma için bk. Yunus Cengiz, *Doğa ve Öznellik Cabız'ın Ahlak Düşüncesi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015).

⁸¹ Subhî, *el-Felsefetü'l-ahlâkiyye fi fikri'l-İslâm el-'akliyyün ve'z-zevkiyyün evi'n-nazar ve'l-'amel*, 31.

⁸² Meyhûb, *Haulâi'l-müsakkafün ve fikrubumu'l-islâbi*, 122.

⁸³ Subhî, *el-Felsefetü'l-ahlâkiyye fi fikri'l-İslâm el-'akliyyün ve'z-zevkiyyün evi'n-nazar ve'l-'amel*, 32.

durum Mu'tezile için de geçerlidir. Zira onların ahlâka dair görüşleri de sadece hüsün-kubûh konusuna indirgenmektedir.

Subhî'nin disiplinlerarası okuma yaptığı önemli başlıklardan birisi, Sûfî gelenek içerisinde sürekli tartışılan konularda kendini gösterir. Genellikle tasavvufa karşı menfi yorumların yapıldığı şeyh-mürîd ilişkisi buna örnek verilebilir. Subhî şeyh-mürîd ilişkisinin sûfî gelenekte inşa edilme sürecini anlattığı yerde psikolog ve psikiyatrların hastalarıyla olan ilişkilerinden bahseder. Burada hem kuşatıcı bir bakışla bakar hem de ikircikli bir tutumun varlığına işaret eder. Konuya getirdiği kuşatıcı bakış açısını tasavvuf-psikanaliz arasında ilişki kurarak gösterir. İkircikli tutum, psikoloğun hastasıyla olan ilişkisinde her türlü sırrını bilmesi sorun teşkil etmezken, şeyh-mürîd ilişkisinde şeyhin mürîdin sırrını bilmesinin çok büyük bir problemmiş gibi sunulmasıdır.⁸⁴

Subhî'nin İslam düşüncesine katkısının boyutu kullandığı metotta daha belirgindir. O bir metot olarak akli delile daha fazla önem vermekle birlikte akli ve nakli birlikte ele alır. Bunun bariz örneği kendi doktora tezinde izlediği yoldur. Hatırlanacağı üzere önce akılcıların [Mu'tezile] sonra tecrübecilerin [sûfîler] görüşlerine yer vermiş, en son akli ve tecrübeyi uzlaştıran İhvân-ı Safâ ve İbn Miskeveyh üzerinde durmuştur. Ancak metodunda akılcılığın ağır bastığını da ifade etmemiz gerekir: 'İnançlarını doğrulayabilme adına modern dönem Müslümanları, manevî bir rızık ve akli bir güç sunabilmek için Müslüman âlimlerin varlığına nasıl muhtaçsa aynı şekilde Müslümanların yüzyıllardır omzunda taşıdığı yükten kurtulmak için ihyâ düşüncesinin damarlarında itizâl ruhunun dolaştırılması gerektiğini de akılda tutmaları gerekir.'⁸⁵

Subhî'nin Mu'tezile başta olmak üzere tüm İslami fırkalara karşı okuyucusuna kazandırmak istediği bir bakış açısı ve yöntemi vardır ve bu amacını bazı ilkeler inşa ederek göstermeye çalışır. İlk olarak o, İslam felsefesinde araştırmacıların iki gruba bölündüklerinin altını çizer; yani bir grup araştırmacı bu düşünce geleneğini özgün görürken, diğer bir grup Yunan'la

⁸⁴ Subhî, *el-Felsefetü'l-ahlâkiyye fi fikri'l-İslâm el-'akliyyün ve'z-zevkiyyün evi'n-nazar ve'l-'amel*, 240-251.

⁸⁵ Subhî, *el-Felsefetü'l-ahlâkiyye fi fikri'l-İslâm el-'akliyyün ve'z-zevkiyyün evi'n-nazar ve'l-'amel*, 320-321.

başlatıp onu Yunan'a dayandırır. Subhî kelâm bağlamında tartışılan birçok problemin İslam felsefesini özgün kılan noktalar barındırdığından hareketle kendisini ilk grup içerisinde değerlendirir. Ayrıyeten altını çizdiği ilke, her medeniyetin kendine özgü bir tabiata her fırkanın da kendine özgü özelliklere sahip olduğu görüşüne dayanır. Bir diğer ilke, her fırka doğuşundan itibaren kökenleri ve önde gelen temsilcileri ile bütüncül bir sistem içerisinde ele alınması gerektiği hakkındadır. Ayrıca Subhî, bu bütüncül sistemin salt tarihsel bir anlatıya dönüşme tehlikesi hakkında uyarılarda da bulunur. Subhî son ilkeyi bir tespit yaparak ortaya koyar: Ona göre İslam düşüncesi araştırmacıları ya geleneği ihya etme çabası içerisinde girmişler ya da geçmişi günümüzün değer ve tasavvurlarıyla ele almışlardır. Oysa İslam düşüncesi medeniyetlerin bıraktıkları tesirler bağlamıyla sınırlandırılmaz. Zira İslam düşüncesi aynı zamanda kalplerde yaşayan bir dini mirasa taalluk eder. Dolayısıyla son ilke bağlamında İslam düşüncesi ne geçmişe ne de günümüze hapsedilmelidir.⁸⁶

Subhî'nin İslam düşüncesine yaklaşımında bariz şekilde görülen bir diğer nokta kavramların izini sürmesidir. O kavramları farklı ekoller etrafında mukayeseli bir şekilde anlamaya gayret eder. Mesela Subhî imamet kavramını Şîi gelenek içerisinde izah ettikten sonra Mu'tezile ve Şîa; tasavvuf ve Şîa, İslam felsefesi ile Şîa arasında mukayeseler yaparak bütüncül ve kapsayıcı bir bakış getirmeye çalışır.⁸⁷

Subhî'nin yukarıda ifade edilen tavrı, diğer bir ifadeyle ilmî tutumu birçok eserine sirayet etmiştir. Bu eserlerinden biri olan *İmâmu'l-müctehid Yahya b. Hamza ve ârâuhu'l-kelâmiyye* isimli kitabında kelâmi görüşleri ve tartışmaları zikretmekle beraber bu konuların tazammun ettiği amelî yöne yani ahlâka da genişçe değinir. Dolayısıyla düşünürün zihninde tabiri caizse sürekli bir disiplinlerarası okuma ve mukayese deverân etmektedir.

Bu deverânın diğer bir örneği çift yazarlı kaleme alınan *Fi Felsefeti't-tıp* eseridir. Tıp felsefesine dair birçok tartışma metinde yer almasına rağmen bizi ilgilendiren Subhî'nin disiplinlerarası okumasının burada da karşımıza

⁸⁶ Subhî, *Fi 'ilmi kelâm dirâsetün felsefiyyetün li ârâi'l-firaki'l-İslâmiyyeti fi usûli'd-din: Mu'tezile*, 1/9-12.

⁸⁷ Subhî, *Nazariyyetü'l-imâmiyye ledâ eş-ş'ati'l-isnâ 'aşeriyye tabtilün felsefiyyetün li'l-'akide*, 449.

çıkmasıdır. Eserin ikinci bölümünde Arap-İslam tıbbının Yunan tıbbının bir devamı olup olmadığı tartışılır. Yazarların iddiasına göre her ne kadar Yunan tıbbının birtakım şekilleri İslam tıbbı içerisinde yer alsa da İslam Arap tıbbı kendine has noktalar barındırmaktadır. Bunlar İslam Arap tıbbının kelâmî temelleridir ve psikiyatride tasavvufun rolünü ispatlamaya çalışan iddialardır.⁸⁸

Yukarıda zikredilen birçok örnekte Subhî'nin disiplinlerarası okuma yapma fikrine ne kadar bağlı olduğunu gösterdik. Ancak söz konusu örneklerin dışında Subhî, ilk bakışta birbirine oldukça uzak gibi görünen disiplinleri de mukayese eder. Mesela, *Beyne't-te'rih ve't-tahdis* adlı eserinde hadis ve tarih disiplinlerini tüm farklılıklarına rağmen mukayeseli bir şekilde inceler. O'nun temel iddiası doğa bilimleri ve matematiksel bilimlerin belli bir metot altında sıralandıkları gibi söz konusu iki disiplini de metodik olarak mukayese etmenin ve bu iki disiplinin benzerliklerini bulmanın mümkün olduğu yönündedir.⁸⁹

Sonuç

Ahmed Mahmûd Subhî'yi ve düşüncesini genel hatlarıyla ortaya koyma azminde olduğumuz bu çalışma, onun hakkında yapılacak çalışmalara bir mukaddime olabileceği mahiyetini taşır.

Velûd bir yazar olmasının yanı sıra Subhî, belli bir gelenek içerisinde yetişmiştir. Subhî'yi mercek altına almamızın en önemli sebebi, bu geleneğin sürdürücüsü olmasıdır. O, bu yolda selefleri olan Mustafa Abdurrâzık ve Ali Sâmî en-Neşşâr'ı takip etmiştir. Seleflerinin kelâm ve felsefe sahasında ortaya koydukları düşünme biçimini ahlâk, tarih felsefesi ve tıp felsefesi gibi birçok sahada tatbik etmeye çalışmıştır.

Subhî'nin nihai gayesinin insanı ilgilendiren her düşünme biçiminin veya ilmî sahanın birbiriyle irtibatlı olduğunu savunmak olduğunu söyleyebiliriz. Bu irtibat yoksa, Subhî nazarında bunun sebebi böyle bir okuma yapılmıyor olmasındandır. Tıp felsefesi isimli eserinde de bariz şekilde göze çarpan şekilde psikiyatri ve tasavvuf arasında bir yol bulması buna esaslı bir örnektir.

⁸⁸ Subhî - Zeydân, *Fi Felsefeti't-tıb*, 55-117.

⁸⁹ Subhî, *Fi Felsefeti't-târih*, 302.

Hulâsâ Subhî'nin eserlerinde gösterdiği bu metot, tavır veya yaklaşım; İslam düşüncesi sahasında araştırma yapan ve belli isim ve problemlerle kendilerini sınırlayan araştırmacılara yeni bir ufuk ve okuma biçimi sunmaktadır.

Subhî'nin İslam düşüncesine dair araştırmalara yeni bir soluk getireceğini düşünüyoruz. Bu ancak onun metodik ve disiplinlerarası bakış açısının gün yüzüne çıkarılmasıyla mümkündür. Genel bir çerçeve çizdiğimiz bu çalışma Subhî hakkında yapılacak tez ve makale gibi akademik çalışmalarla ancak kendisini kemâle erdirebilecektir.

Kaynakça

- Abdullatif, Şemsüddin Muhammed. *Ebü Hanîfe en-Nu'mân ve ârâuhu'l-kelâmîyye*. Beyrut: İskenderiye Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Abdurrâzık, Mustafa. *Tembîd li târihi'l-felsefeti'l-islâmîyye*. Kâhire: Lecnetü't-te'lif ve't-tercüme ve'n-neşr, 1944.
- Ali, Ahmed Îsâ Yusuf. *en-Nüz'atü'n-nakdiyye fi fikri Ahmed Mahmûd Subhî dirâsetün tahliyyetün nakdiyyetün*. Kâhire: Mansûr Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- Ali, Mâhir Abdulkadir Muhammed. *Bubûsun ve dirâsâtün felsefiyyetün: Mehdâtü ile'l-Ahmed Mahmûd Subhî*. Kâhire: Dâru'l-ma'rifeti'l-câmi'iyeti, 1997.
- Anay, Harun. "Çağdaş Arap Düşüncesi Üzerine". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 10 (2001), 1-88.
- Anay, Harun. "İslam Düşüncesi ve Batı Felsefesiyle İlgili Arapça Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 10 (2001), 239-305.
- Attar, Mariam. *Islamic Ethics: Divine Command Theory in Arabo-Islamic Thought*. New York London: Routledge, 2010.
- Attar, Meryem. *İslam Ablakı İslam Düşüncesinde İlahî Emir Teorisi*. ed. Muammer İskenderoğlu. çev. Enver Şahin vd. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019.
- Bistâvîsî, Muhammed Ramazan. "Subhî 'Ahmed' Siretün Fikriyyetün ve nümûzecu li's-sıdk fi'l-hayâti ve'l-felsefeti". *Evrâkun Felsefiyyetun* 50 (2016), 249-276.
- Ca'fer, Safâ Abdusselam (ed.). *Ahmed Mahmûd Subhî Râid et-tecdîd fi fikri'l-İslâm: Kitabün tizkâr li 'ilmi min ceyli'r-revâd*. b.y.: el-Hudri li't-tibâc, 2009.

- Cengiz, Yunus. *Doğa ve Öznelik Cabız'ın Ahlak Düşüncesi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Çelebi, İlyas. "Mu'tezile". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 31/391-401. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Fettâh, İrfan Abdülhamid. "Ebü'l-Hasan Eş'arî". 444-447. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Gazzâvî, Zühêyr. "et-Tiyârü'l-istirdâdî'l-felsefiyyi'l-mısrıyyi ve dirâsetü'ş-şî'ati'l-imâmîyye isnâ 'aşerîyye". *Mecelletül-minhâc* 2 (1996), 74-109.
- Gökâl, Yusuf. "Zeydiyye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 44/328-331. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Hamûd, Yahya - Subhî, Ahmed Mahmûd. "Fî Felsefeti't-târih". *El-Fikru'l-'arabi* 4/28 (1982), 222-233.
- Huff, Toby E. *Fecrül-ilmî'l-hadis el-İslâm, es-Sîn, el-Ğarb*. çev. Ahmed Mahmûd Subhî. Kuveyt: el-Meclisü'l-vatanî li's-sikâfeti ve'l-fünûn ve'l-âdâb, 1997.
- Kurun, İsmail. *İslam Felsefe Tarihinin Eleştirel Yeniden-İnşası: İbn Sina Epistemolojisi Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.
- Meyhüb, Seyyid Abdüsettâr. *Haulâi'l-müsakkafûn ve fikrumu'l-islâbi*. Santa Anita: Mektebetü's-sikâfeti'd-dîniyye, 2018.
- Murâd, Said. "Ali Sâmî Neşşâr". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 33/22-24. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Murâd, Said. "Mustafa Abdürrâzık". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 31/285-286. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Neşşâr, Ali Sâmî. *Menâhicül-bahs 'inde müfekkiri'l-İslâm*. Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-'arabiyye, 1984.
- Neşşâr, Ali Sâmî - Subhî, Ahmed Mahmûd. *Neş'etül-fikri'l-felsefiyyi 'inde Yunan*. Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-'arabiyye, 1996.
- Özturan, Hümeýra. "İslâm Ahlâk Çalışmalarının Dünü ve Bugününe Dair Bir İnceleme". *İslam Ahlak Literatürü Ekoller ve Problemler*. ed. Ömer Türker, Kübra Bilgin. 1-42. İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım, 2016.
- Sifâti, Şâdiye Enver Ahmed es-. *el-İlâbiyyât 'inde müfekkiri'ş-şî'ati'l-İsmâ'iliyye fî'l-karneyni'r-râbi' ve'l-hâmisi'l-bicreyeyn*. Kâhire: Mansûr Üniversitesi, Doktora Tezi, 1988.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. "Asparta". *Ve Hameleha'l-insân: Makâlâtün Felsefiyyetün*.

- ed. Ahmed Mahmûd Subhî. 224-230. Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-‘arabiyye, 1997.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. “Bahsun tekvîniyyun fi’ş-şahsiyye: Ahdâsu’t-tufûle”. *Mecelletü ‘ilmu’n-nefs* 6/2 (1951), 233-251.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. “Ba‘du Cevânibi’t-tecdid fi’l-fikri’l-İslamî”. *Mecelletü külliyyeti’l-‘adâb* 5 (1973), 51-80.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. “Beyne Dîmokrâti Atinâ ve Diktâtûri Asparta”. *Yusuf Kerim Müfekkiren ‘Arabîyyen ve müerrihan li’l-felsefe: Bubûsun ‘anhu ve dirâsâtün mehdâtü ileyh*. ed. ‘Âtîf el-‘Irâkî. 199-215. Kâhire: el-Meclisü'l-a‘la li’s-sikâfeti lücneti’l-felsefe ve’l-ictimâ‘, 2004.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. “Beyne’l-felsefeti ve’t-tıb”. *El-Fikrû’l-‘arabi* 12/63 (1991), 14-45.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. “Beyne’l-insân ve’l-hürriyye”. *Ve Hameleba’l-insân: Makâlâtün Felsefiyyetün*. ed. Ahmed Mahmûd Subhî. 11-15. Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-‘arabiyye, 1997.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. “Beyne’t-tasavvuf ve ‘ilm-i kelâm”. *Ve Hameleba’l-insân: Makâlâtün Felsefiyyetün*. ed. Ahmed Mahmûd Subhî. 82-94. Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-‘arabiyye, 1997.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. *Beyne’t-te’rîb ve’t-tahdîs*. İskenderiyye: Müessesetü’s-sikâfeti’l-câmi‘iyye, 1975.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. *Cüzûru’l-irhâb fi’l-akîdeti’l-vahhâbiyye*. b.y.: Dâr’un-nasr, 2008.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. “Dirâsetün nakdiyyetün li ba‘di’l-müşkilâti’l-ke’lâmiyye min manzûrin luğaviyyin mantikiyyin”. *Mahmûd Kâsım el-İnsân ve’l-feylesüf 1913-1973 Kitâbu’n tizkârî*. ed. Hâmid Tâhir. 373-394. Kâhire: Mektebetü’l-Angolo el-mısıriyye, 1995.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. *el-Bahreyn ve’d-da‘va Êrân*. İskenderiyye, 1963.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. *el-Felsefetü’l-ahlâkiyye fi fikri’l-İslâm el-‘akliyyün ve’z-zevkiyyün evî’n-nazar ve’l-‘amel*. Kâhire: Dârü’l Ma‘ârif, 1983.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. “el-Fikrû’s-siyâsi fi’l-İslâm beyne’l-mâzî ve’l-hâdir ve tetallu‘ât”. *Fuâd Zekerîyyâ Bâhîsen ve müsekkafen ve nâkiden: Kitâbun tizkârîyyun*. ed. ‘Abdullah Ömer. 285-321. Kuveyt: Câmi‘atu Kuveyt, 1998.

- Subhî, Ahmed Mahmûd. “el-Hikmetü'l-ilahiyye fi'l ihtilâf”. *Ve Hameleha'l-insân: Makâlâtün Felsefiyyetün*. ed. Ahmed Mahmûd Subhî. 15-23. Beyrut: Dâru'n-nahdati'l-‘arabiyye, 1997.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. “el-Kîmyâ ve Câbir b. Hayyân”. *Ve Hameleha'l-insân: Makâlâtün Felsefiyyetün*. ed. Ahmed Mahmûd Subhî. 231-242. Beyrut: Dâru'n-nahdati'l-‘arabiyye, 1997.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. “el-Likâ' beyne'l-‘âlem ve'd-din”. *Mecelletü Kâhire* 6 (1985), 21.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. “en-Nazariyyâtü's-siyâsiyye leda'l-fıraki'l-İslâmiyyîn”. *Mecelletü 'âlemi'l-fıkr* 2 (1993), 133-175.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. “et-Tasavvuf icâbiyyatuhu ve selbiyyâtuhu”. *Mecelletü 'âlemi'l-fıkr* 6/2 (1975), 15-60.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. *et-Tasavvuf icâbiyyatuhu ve selbiyyâtuhu*. Kâhire: Dâru'l Ma'ârif, 1984.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. “Felsefe: Uhtun radî'a li'ş-şeri'a em durretün lidûdin?” *Ve Hameleha'l-insân: Makâlâtün Felsefiyyetün*. ed. Ahmed Mahmûd Subhî. 159-170. Beyrut: Dâru'n-nahdati'l-‘arabiyye, 1997.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. *Fi Felsefeti't-târih*. Kâhire: Müessesetü's-sikâfeti'l-câmi'iyye, 1975.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. *Fi 'ilmi kelâm dirâsetün felsefiyyetün li ârâi'l-fıraki'l-İslâmiyyeti fi usûli'd-dîn: Eş'ariyye*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'n-nahdati'l-‘arabiyye, 1985.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. *Fi 'ilmi kelâm dirâsetün felsefiyyetün li ârâi'l-fıraki'l-İslâmiyyeti fi usûli'd-dîn: Mu'tezile*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'n-nahdati'l-‘arabiyye, 1985.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. *Fi 'ilmi kelâm dirâsetün felsefiyyetün li ârâi'l-fıraki'l-İslâmiyyeti fi usûli'd-dîn: Zeydiyye*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'n-nahdati'l-‘arabiyye, 1991.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. *Fikretü'l-imâme 'indeş-şî'a el-isnâ 'aşeriyye*. Kâhire: İskenderiye Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1962.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. “Hasâisu tabi'ati't-tasavvuf”. *Ve Hameleha'l-insân: Makâlâtün Felsefiyyetün*. ed. Ahmed Mahmûd Subhî. 94-114. Beyrut: Dâru'n-nahdati'l-‘arabiyye, 1997.

- Subhî, Ahmed Mahmûd. *Hâumu ikraû kitâbiyeh: Muhâveletün li teceddüdi'l-fikri'l-İslâmiyyi*. Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-‘arabiyye, 1996.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. *Hel Yu‘iddu el-mezhebu'l-vahhâbiyye selefiyyen*. İskenderiyye: y.y., 2004.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. “Heli'l-ahkâmu'l-felsefe burhâniyyetün: Dirâsetün li mevzû‘ et-tevfik beyne'd-dîn ve'l-felsefe”. *el-Feylesûf İbn Rüşd Müfekkiren ‘Arabiyyen ve müerrihan li'l-felsefe: Buhûsun ‘anhu ve dirâsâtün mehdâtü ileyh*. ed. ‘Âtîf el-‘Irâkî. 57-88. Kâhire: el-Meclisü'l-a‘la li’s-sikâfeti lüneti'l-felsefe ve'l-ictimâ‘, 1993.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. “Hivâr ma‘a sadîk ‘ömer ‘Âtîf el-‘Irâkî Râiden li'l-fikri'l-‘akli't-tenvîri”. *Âtîf el-‘Irâkî: Feylesûfen ‘arabiyyen ve râiden li'l-itticâbi'l-‘akli't-tenvîri kitâbun tizkâriyyun*. ed. Fuâd Zekeriyâ. 93-106. İskenderiyye: Dârü'l-Vefâ, 2002.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. “İbnu'l-vezîr ve difâ‘uhu ‘an ehli'l-hadis”. *Mecelletü külliyyeti'l-âdâb* 3 (1981), 203-218.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. *İmâmu'l-müctehid Yahya b. Hamza ve ârâuhu'l-kelâmiyye*. Kâhire: Dârü'n-nahdati'l-‘arabiyye, 1990.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. “İslam Düşüncesinde Ahlâk Felsefesi”. çev. Nadim Macit. *Düşünce ve Kültür Dergisi* 1 (1997), 55-69.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. “İtticahâtü'l-felsefeti'l-İslâmiyye fi'l-vatani'l-‘arabi (1960-1980)”. *el-Felsefetü fi'l-vatani'l-‘arabiyyi'l-mu‘âsir*. ed. Ahmed Mâzî. Beyrut: Merkezu Dirâsâti'l-vahdeti'l-‘arabi, 1987.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. “İtticahâtü'l-felsefeti'l-İslâmiyye fi'l-‘alemi'l-‘arabi fi'l-karni'l-‘işrin”. *Ve Hamleha'l-insân: Makâlâtün Felsefiyyetün*. ed. Ahmed Mahmûd Subhî. 243-270. Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-‘arabiyye, 1997.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. *Makâlâtün muhtâratün fi'l-felsefeti'l-İslâmiyyi*. İskenderiyye: Dârü'l-Vefâ, 2001.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. “Mısrü'l-kadîm ve neşetü't-tb”. *Tevfik Tavil Müfekkiren ‘Arabiyyen ve râiden li'l-felsefeti'l-hulkiyye: Buhûsun ‘anhu ve dirâsâtün mehdâtün*. ed. ‘Âtîf el-‘Irâkî. 195-210. Kâhire: el-Hey‘etü'l-‘âmme li şuûni'l-mutâbii‘l-emîriyye, 2004.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. “Mülâbisâtü't-tasavvuf ve tabi‘atuhu”. *Ve Hamleha'l-insân: Makâlâtün Felsefiyyetün*. ed. Ahmed Mahmûd Subhî. 49-82. Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-‘arabiyye, 1997.

- Subhî, Ahmed Mahmûd. “Nahvu ‘ilm-i kelim cedîd: Dirâsetün nakdiyyetün li ba‘di’l-müşkilâtî’l-kilâsikiyye”. *Mecelletü’l-cem‘iyyeti’l-mısriyye* 1 (1992), 23-61.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. “Nakdu’l-mu‘tezile li’l-felsefeti’l-Yünâniyye”. *Ve Hameleba’l-insân: Makâlâtün Felsefiyyetün*. ed. Ahmed Mahmûd Subhî. 34-37. Beyrut: Dârü’n-nahdati’l-‘arabiyye, 1997.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. *Nazariyyetü’l-imâmiyye ledâ eş-ş‘ati’l-İsnâ ‘aşeriyye tablilün felsefiyyetün li’l-‘akide*. Beyrut: Dârü’n-nahdati’l-‘arabiyye, 1991.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. *Ve Hameleba’l-insân: Makâlâtün Felsefiyyetün*. Beyrut: Dârü’n-nahdati’l-‘arabiyye, 1997.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. “Zeki Necîb ve İşkâliyyetü’l-asâle ve’l-mu‘âsara”. *Zeki Necîb Mahmûd Müfekkiren ‘Arabiyyen ve râiden li’t-ticâbi’l-‘ilmi’t-tenvîr*. ed. ‘Âtif el-‘Irâkî. 151-162. İskenderiyye: Dârü’l-Vefâ, 2001.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. “Âbdurrahman Bedevî: Feylesüfü’l-mütevahhid”. *‘Âbdurrahman Bedevî Dirâsâtün Mehdâtün*. ed. Ahmed ‘Abdulhalîm ‘Atiyye. 141-156. Mısır: el-Hey’etü’l-‘âmme li kusûri’s-sikâfe, 2002.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. “Akîdetü’l-mehdi’l-müntazır min manzûrin felsefiyyin”. *Mecelletü Kâbire* 81 (1988), 17-20.
- Subhî, Ahmed Mahmûd - Ca‘fer, Safâ Abdusselam. *Fi Felsefeti’l-hadârat: el-Yünâniyye, el-İslâmiyye, el-Ğarbiyye*. Beyrut: Dârü’n-nahdati’l-‘arabiyye, 1999.
- Subhî, Ahmed Mahmûd - Zeydân, Mahmûd Fehmî. *Fi Felsefeti’t-tib*. Beyrut: Dârü’n-nahdati’l-‘arabiyye, 1993.
- Suphî, Ahmet Mahmut. *İslâm Düşüncesinde Ahlak Felsefesi*. ed. Muammer İskenderoğlu. çev. Abdurrahman Harbi vd. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021.
- Süt, Abdunnâsir. *Mu‘tezile ve Ahlak & Kadı Abdülcebbar Örneği*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Şekeroğlu, Sami. *Mâtüridi’de Ahlak & Felsefi Bir Betimleme*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- Türkî, İbrahim Muhammed. *Fi’l-fikri’l-İslâmi’l-mu‘âsir: Makâlâtün Tizkâriyyetün*. b.y.: Dârü’l-kütübi’l-kânûniyye, 2009.
- Yunus, Hişâm Hüseyin. *Âliyâtü’l-‘almeneti ve betru’z-zâti’l-insâniyye*. Beyrut: Beyrut Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002.